

**ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ**

**ХІХ та ХХ НАУКОВІ СЕСІЇ
ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЧЕРКАСАХ**

Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій

Черкаси – 2010

XIX та XX наукові сесії Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В. В. Масненка. – **Черкаси**: Осередок НТШ у Черкасах, **2010**. – 192 с.

Затверджено до друку Президією Осередку НТШ у Черкасах.
Протокол № 4 від 10 жовтня 2010 р.

До збірника включено матеріали доповідей і повідомлень, які були проголошені членами та симпатиками НТШ на засіданнях секцій і комісій Осередку НТШ у Черкасах під час проведення Вісімнадцятої наукової сесії НТШ.

Редагування матеріалів здійснено головами секцій та комісій.

Редакційна рада:

В.В. Масненко (відповід. редактор), В.Т. Поліщук, В.В. Гоцуляк, Ю.В. Триус, Ф.Ф. Боєчко, С.І. Дерій, М.П. Іщенко, А.Г. Морозов, В.М. Середенко.

ISBN 978-966-353-098-7

- зем'янин Федько Вишняк продає Кисво-Пустинно-Микільському монастиреві дворище у м. Овруч за 15 кіп грошів литовських. 1528 р., 1543 р. – Арк. 2. зв.
2. Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г. / Издана М.Оболенским и И. Даниловичем: В 2-х т. – М., 1843. – Т. 1.
  3. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.
  4. Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886.
  5. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. Акты об украинской администрации. – К., 1907.
  6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археологической комиссией для разбора древних актов: В 15 т. – СПб., 1865. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому.
  7. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008.
  8. Максимейко Н. А. Сеймы Литовско – Русского государства до Люблинской унии. – Харьков, 1902.
  9. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – Т. 1.
  10. Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV – XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 48–70.
  11. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Tom IV. 1535–1547. – Lwow, 1890.
  12. Малиновскій І. Сборникъ материаловъ, относящихся къ исторіи пановъ-рады Великого Княжества Литовскаго. – Томскъ, 1901.
  13. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: В 5 т. – СПб., 1848. – Т. 2.
  14. Lietuvos Metrika. Knuga Nr 8 (1499 – 1514). Uzrasymu knuga 8. – Vilnius, 1995.
  15. Lietuvos Metrika. Knuga Nr 15 (1528–1538). Uraľymu knuga 15. – Vilnius, 2002.
  16. Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867
  17. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М. 1910.

Костянтин Івангородський

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН НОГАЙЦІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ТАТАРСЬКИХ ВІДНОСИН XVI – XVII ст.

Аналізуючи геополітичний фактор етносоціальних трансформацій у контексті динаміки кримсько-українських міжспільнотних взаємин, потрібно звернути увагу на одну досить істотну обставину. Вона полягає в тому, що більшість істориків схильні підносити Кримське ханство у внутрішньо- й зовнішньополітичному вимірах як єдиний геополітичний суб'єкт. І тому цілком правий, скажімо Я. Дашкевич, коли каже: «Я хочу застерегти від дуже поширеної

в наш час помилки, коли Крим у минулому розглядають як одну політичну цілість – Кримське ханство. Насправді, Крим поділявся на дві майже рівнозначні частини: Кримське ханство зі столицею в Бахчисараї і турецький еялет із центром у Кафі» [1, 25 – 26]. Солідаризуючись із такою думкою, потрібно, однак, дещо її уточнити. Річ у тім, що існувала ще й третя частина, котра охоплювала все Північне Причорномор'я, – Ногайська (Буджацька) Орда, що також була важливим сегментом тогочасної геополітики з центром у Білгороді.

Більше того населення цього регіону – Буджаку – в період, що досліджується, було вельми строкатим в етнічному відношенні, починаючи з часів промешкування тут половців, а згодом і монголо-татар. Окрім цього, значними етнічними анклавами тут були тюрко-алани, залишки печенігів і кипчаків, торки тощо. Основна маса ногайських племен з'явилася тут у другій половині XIV ст., після розгрому татарських ханів – Кутлугбути, Хаджибея й Дмитрія – великим князем литовським Ольгердом у битві на Синіх Водах (1362) [2, 98].

Від середини XVI ст. ногаї почали переселятися на рівнину між Аккерманською та Кілійською райями. 1569 р. у Буджак були переселені племена єдисанців, єдичкульців і «білих» ногаїв, чисельністю до 30 тисяч родин (Л. Берг). До 1586 р. ногайцями був заселений уже майже весь степ (Д. Кантемір) і сформована Буджацька (Білгородська) орда – «Буджак татарлеринуть топраги» (А. Скальковський). Водночас, як зауважує О. Бачинська, користуючись підтримкою турецького уряду, ногайці захоплювали все нові території, а у 1672 р. північним кордоном їхнього розселення була встановлена так звана місія Халіл-паші, що проходила в місці з'єднання верхнього Троянового валу з р. Ботна [3, 244].

Вже сучасники усвідомлювали «неодинаковість» кримчан і ногайців. Зокрема Г. Боплан у своєму «Описі Укаїни» (середина XVII ст.) відзначав: «Ми тут розрізнятимемо *два види татар* (тут і далі курсив наш. – К. І.) – ногайських і кримських... [Більше того] ногайські татари діляться на великих і малих ногайців, які проживають між ріками Дон і Кубань і є *дикими кочовими племенами* (отже, Боплан вважає кримських татар «не дикими»? – К. І.)». Далі дається досить містка геополітична роль ногайців: «Одні з них частково піддані кримського хана, інші – московитів. Є й такі, що не визнають ніякого [sic!] панування». Зрештою, французький інженер пропонує досить оригінальні характеристики кримськотатарської ідентичності: «[Ногайські] татари не такі відважні, як кримські, а кримські – не такі сміливі, як буджацькі» [4, 53]. Цікаво, чим різнилися для Ле Вассера де Боплана на той час поняття «відважності» та «сміливості»? Про це ми навряд чи дізнаємося, але важливішим, на нашу думку, є той факт, що вже сучасники ідентифікували етносоціальну «різність» у стереотипах поведінки кримських і ногайських татар.

Усвідомлювала цю відмінність і адміністративна сфера Речі Посполитої. Так, наприклад, у зауваженнях кн. К. Збарзького, великого посла в Туреччині щодо становища Оттоманської імперії занотовано: «...Речі Посполитій потрібне регулярне військо, а не ополчення, котре й військом-то назвати не можна. Воно

з божою поміччю дало б відсіч знахабнілим від безкарності буджакцям. Тоді б... вони зупинилися. І в *інших [татар]* (тобто кримських. – К. І.), які нас ні у що не ставлять, не зважають на авторитет Речі Посполитої, це викликало б острах...» [5, 161]. Проте, більшість тогочасних європейців не відрізняла ногайців і кримських татар, що й дотепер є істотною історіографічною й етнологічною оманною, котра не зовсім коректно спотворює справжню ситуацію в контексті міжспільнотних взаємин.

Етнічно ж ногайські племена не мали нічого спільного з кримськими татарами, принаймні на етапі, що аналізується, відрізняючись як антропологічно, так і етнографічно. При цьому залишалися завжди вірними легендарному вислову Чингіз-хана: «Кочувати і ніколи не осідати» [3, 245]. Розселення ж ногайців у Буджаку істотно вплинуло й безпосередньо на кримськотатарський етногенез. Оскільки, переселяючись зі старих кочувань на Волзі в західному напрямі, під тиском росіян, які 1554 р. установили свій протекторат над Астраханським ханством, ногайці власне не проникли до Кримського півострова. З іншого боку, вони зробили неможливим і розселення кримчан за межами Перекопу, а відтак, Крим «зачинився» [3, 206].

Некоректним буде вбачати в ногайцях тільки «неосілу дикість», адже вони були дітьми Степу й жили за його законами. При цьому, відколовшись від Золотої Орди наприкінці XIV ст. зусиллями хана Едигея, Ногайська Орда остаточно оформилася державно/етнополітично за його сина Нуреддіна (1426 – 1440). Вже тоді до її складу входили кунграти (власне ногайці), мангити, кипчаки, башкіри та інші тюркомовні племена. Столицею був Сарайчик (Сарайджук), який виступав у цей час і важливим пунктом транзитної торгівлі між Північним Причорномор'ям і Середньою Азією. Поступово Ногайська Орда також диференціюється. Впродовж другої половини XV ст. із неї виділяються Ногаї Великі (на чолі з Шидяком), Ногаї Малі (з Коссумом), Алтиульська орда (з Ших-Мамаєм).

Потрапивши у сферу впливу Кримського ханства, та ставши фактично його адміністративною одиницею, Ногайська Орда тим не менше вважала себе самостійною. Попри те, що ногайці ходили спільно з кримськими ханами у походи, віддаючи на їхню користь частину прибутків від набігів, посилали своїх мурз на свято байрам із побажаннями щастя та подарунками, визнавали над собою зверхність кримських беїв, поставлених над ними ханами, вони все ж таки, згідно з твердженням німецького автора XVIII ст. Тунманна, «в усьому іншому роблять усе, що їм заманеться, часто бунтують, і влада хана ніколи не була достатньою, щоб тримати їх у покорі». На відміну ж від кримських татар, ногайці «набагато грубіші, мешкають переважно в наметах, кочують і мало займаються землеробством. Вони схильні до грабіжництва і не втрачають нагоди пограбувати мандрівника, але не вбивають нікого просто так, хоча з охою продають полонених, якщо відчувають себе в безпеці. Їхня хоробрість не дуже славиться, але фельдмаршал Мініх вважав їх найхоробрішими з татар» [6, 46 – 47].

Крім цього, на відміну від кримських татар, ногайці ніколи не будували фортець, не мешкали в містах, а кочівництво як домінуючий тип їхнього господарства досить сильно ставило їх у залежність від природних умов. Тому водить часто снігова зима або сухе літо призводили до падіння худоби і голоду. Водночас Буджацький степ являв для них майже ідеальне місце для розведення худоби. Наявність у межиріччі Дунаю і Дністра значних водних джерел сприяла збереженню протягом більшої частини року чудових лугових пасовиськ. Тому й сучасники зі здивуванням розповідали про величезні отари, котрі належали буджацьким татарам, а також про використання ресурсів краю як чудових пасовиськ [3, 245].

Насправді ж, перебуваючи у цілковитому оточенні осілих етносоціальних спільнот, для ментальності яких вони не могли не бути «дикими варварами», кочові ногайці по-суті стали основним ядром дестабілізації кримсько-українських взаємин, постійно нападаючи на Україну. З іншого боку, – етносоціокультурного, – ногайці, на наш погляд, були приречені на асиміляцію, адже наступ Російської імперії (особливо з другої половини XVII ст.) через Україну на їхню ойкумену не залишав їм жодних історичних перспектив. Однак навряд чи можна погодитися з тим, що кочовий спосіб життя ногайських орд зберігався в цей час завдяки штучній стимуляції його Османською імперією, заради військово-політичного фактору дестабілізації [7, 14 – 15]. Справді, османські султани істотно впливали і на внутрішньо-, і на зовнішньополітичну спрямованість Буджацької орди, але, як нещодавно довів український дослідник С. Гізер, турецька політика лише використовувала ногайців як ефективний інструмент воєнного тиску на сусідні держави і насамперед на Крим, особливо в часи сепаратних виступів ханів останнього [8, 15].

Маючи османський протекторат, саме ногайські мурзи найчастіше займалися пограбуванням сусідніх українських і молдавських земель. Хоча явним перебільшенням буде визначення цих «шарпань» за основний спосіб господарювання ногайських кочовиків, попри всю їхню жорстокість і спустошливість. Окрім кримського і турецького протекторату, «смівлості» в набігах ногайців сприяла й наявність турецьких фортець у Буджаку – Аккермана, Кілії, Ізмаїлу, що забезпечували захист від переслідувань і полегшували степовикам можливість збуту награваного майна чи полонених [3, 245].

Щоправда, як відзначалося вище, в геополітичному відношенні ногайці поводитися досить самостійно, а подекуди відкрито ворогували з Кримським ханством [4, 53 – 54, 72 – 74, 103]. Ще з середини XVI ст. у джерелах містяться згадки про це: «А царю [московському], кажуть, Крымскому [хану] с Нагаи [нынче] рознь великая...» [9, 323]. А на початку XVI ст. відомим стає і такий факт. Коли черкаський і канівський староста О. Дашкевич утік із кримського полону в 1523 р., він зібрав «охочих людей» і спільно з ногайськими князями, котрі того ж року вбили кримського хана Мухаммед-Гірея, за визначенням Д. Бантиш-Каменського, «причинил ужаснейшія опустошенія в Тавриде» [10, 68].

Таким чином, не важко помітити, що стосунки Кримського ханства з Ногайською Ордою були далеко не безхмарними та набагато складнішими, ніж прийнято вважати в історіографії. Кульмінацією ногайсько-кримської конфронтації можна вважати спробу бей буджацької орди Кан-Теміра (Кантеміра) в другій половині 1620-х рр. захопити владу в Бахчисараї. Не обійшлося і на цей раз без Порти. Адже саме султан Мурад, на скаргу Кан-Теміра щодо «надокучливості» українських козаків і з проханням переселити ногайців у турецькі володіння, знаючи, що найлютішим ворогом бей є Шагін-Гірей (оскільки цей кримський хан вирізув усю родину Кан-Теміра в його кримській резиденції), запропонував переселитися до Криму, надіславши на допомогу кафінських яничарів. Його поява під Бахчисараєм немало здивувала Шагін-Гірея. У миттєвому бою війська Кан-Теміра знищили охорону хана і 1627 р., як стверджує П. Кеппен, «ногайський муза [Кан-] Тімур, не визнаючи влади., проголошує себе [кримським] ханом...» [11, 63в.]. І хоч досить швидко Шагін-Гірей повернувся зі своїми союзниками – запорозькими козаками гетьмана М. Дорошенка – повернути престол не зміг – новим ханом став Джанібек-Гірей.

Досить слухний погляд на цю проблему висловив, зокрема В. Возгрін. «У дивовижній фабулі цієї кримської одиссеї показовим є зовні малозначущий сюжет, пов'язаний із першим відкритим виступом проти Гіреїв дому Кан-Темірів, що очолив найбільш войовничий і могутній рід Мансурів. Ця родинна ворожнеча, що жевріла й до Джанібека, відтепер стає явною, майже не згасаючи. Мансури скоїли чимало шкоди самостійності Криму в XVII – XVIII ст. Вірні клевети султанів, вони з готовністю йшли на Крим за першим закликом Стамбула: походи збагачували ногайців і турок, які їм протегували. Від цього часу ногайська небезпека стає для ханів майже постійною» [12, 212]. Тим більше, що кримські хани стравлювали між собою ногайських мурз, забороняли кримському населенню надавати ногайцям будь-яку допомогу, а то й просто грабували їхні кочовища. Водночас, приїжджаючи до ногайських улусів, чиновники хана «берут с ногаев кормы, а иным временем, выбив ногайских мужиков из дворов, емлют жон их к себе на постелю и позорят... И турецкие де и крымские люди скот наш весь переели, если бы де не наш [посольский] скот, им бы всем с голоду помереть» [13, 292 – 293]. Цікава монолітність татар кримського ханства, чи не так?!

Аґадаґа да ґадададада

1. Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4.
2. Абызова Е.Н., Бырня П.П. Древности Старого Орхоя. Золотоордынский период. – Кишинёв, 1981.
3. Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.
4. Боплан Гійом. Опис України. – Львів, 1990.
5. Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. док. и мат. – М., 1984.

6. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1990.
7. Смирнов І.О. Кочове населення на південному заході України (кінець IX – перша половина XVII ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1999.
8. Гізер С.М. Ногайські племена на південному заході України (кінець XV – XVII ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002.
9. Полное собрание русских летописей. – Т. 13. – М., 1965.
10. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 867. – Арк. 6 зв.
12. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
13. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948.

Світлана Лишко

СТАНОВЛЕННЯ ТА РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ І СИСТЕМИ СЛОБІДСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ (друга половина XVII ст.)

Розвиток і реформування військової справи на Слобідській Україні є важливим аспектом у вітчизняній історії, проте як в українській, так і в зарубіжній спеціальній літературі цій проблематиці приділено невідповідно мало уваги (вченими переважно досліджувалися окремі аспекти соціально-економічного або політичного становища населення). Проте слобідські козаки привнесли із собою в царську армію другої половини XVII ст. певні організаційні принципи, тому з метою їх об'єктивної оцінки необхідно охарактеризувати структуру козацьких полків Слобожанщини.

Що стосується історіографії виокремленого аспекту, то важливе місце в історіографічному просторі при розв'язанні проблем розвитку та реформування організаційної структури, системи бойової підготовки, особливостей застосування козацьких формувань займають праці М.Гербея, Є.Альбовського, П.Голодолинського, С.Дідика [1] тощо.

Що стосується питання становлення та реформування слобідських полків у др. пол. XVII ст., варто відзначити, що на прапорах слобідських полків, коли ті стали регулярними військовими частинами, позначено дату заснування: 1651 р. Однак полки, як військово-територіальні утворення, оформилися дещо пізніше, а означений рік скоріше був даниною пам'яті про той великий вихід українців на Слобожанщину, який стався внаслідок укладання Білоцерківського миру. Найдавніше сформованим вважався Острогожський полк, заснований у 1652 р. Полковник І. Дзинковський прибув тоді до Белгорода на чолі тисячі козаків (без врахування кількості членів їх родин). Полк був поділений на 7 сотень, що називалися за іменами сотників, або за назвами місць, звідкілья прибули масово козаки. Назви сотень існували такі: Остапова, Дубовика, Іванова, Батуринська,